

QUE ÜLKESİ VE YENİ ASUR DEVLETİ'NİN ANADOLU POLİTİKASI BAKIMINDAN ÖNEMİ

Importance of Land of Que and New Assyrian State in Respect to Anatolian Policy

*Mehmet KURT**

ÖZET

Antik çağda Ovalık Kilikya denilen Adana ve çevresi (Çukurova), Asur kaynaklarında Que olarak adlandırılmıştır. Yeni Asur Devleti'nin çok değişik amaçlar ve stratejiler içeren kuzey yayılım politikasının nihaî hedefi, bir taraftan Anadolu'nun zenginlik kaynaklarını sonuna kadar sömürme, diğer taraftan da Akdeniz ticaretini ele geçirme olmuştur. Akdeniz'e açılım sağlayan stratejik konumu ve sahip olduğu doğal kaynakları nedeniyle Que Ülkesi'nin, Yeni Asur Devleti politikalarında daima öncelikli bir yer tuttuğu ve belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Asur'un Anadolu politikasında Que'nin stratejik ve ekonomik önemini gözler önüne seren en önemli olaylardan birisi de hiç şüphesiz Kirua İsyanı olmuştur. İşte bu makalenin amacı, Asur kral yıllıkları ve hiyeroglif kaynaklar ışığında Asurluların Que adını verdikleri Adana ve çevresinin stratejik ve sosyo-ekonomik bakımdan önemini gözler önüne sermektir. Bu açıdan çalışma, bölgenin M.Ö. IX.-VII. yüzyıllar arası tarihi coğrafyası hakkında genel bir değerlendirmeyi de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Que Ülkesi, Yeni Asur Devleti, Anadolu, Kirua İsyanı, Ovalık Kilikya, Sargonidler Devri, III. Salmanassar, Çukurova

ABSTRACT

Adana and vicinity (Çukurova), called as Cilicia Plain in the antique era is named as Que in the Assyrian resources. The final objective of the invasive northern policy of the New Assyrian State, which contained various goals and strategies, was in one hand to exploit the richness of Anatolia to the last limit and to take over the Mediterranean trade on the other hand. It is clear that the Land of Que had always a priority and played a decisive role in the policies of New Assyrian State due to its strategic location, providing an expansion to the Mediterranean and its natural resources. One of the most important events showing the strategic and economic importance of Que in

* Dr., Karaman Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni 70100/ KARAMAN.
mehmetkurt6970@hotmail.com.

the Anatolian policy of Assyrian State was doubtless the Rebellion of Kirua. The objective of this article is to unfold the strategic and socio-economic importance of Adana and vicinity, which the Assyrians called Que according to the almanacs of the Assurian kings and hieroglyph resources. In this respect, the study includes also a general assessment of the historical geography of the region between IX.-VII. Centuries B.C.

Key Words: Land of Que, New Assyrian State, Anatolia, Rebellion of Kirua, Cilicia Plain, Sargonides Era, Shalmaneser III, Çukurova

GİRİŞ

M.Ö. XV. yüzyıl Mısır kaynaklarında Qedi/Kedi olarak geçen Ovalık Kilikya yani modern Çukurova'ya Asurlular, Que adını vermişlerdi (Erzen, 1940:46). Gerek yerli yazıtlardan ve gerekse Asur kaynaklarından Que'nin başkentinin Adana olduğu, sınırlarının da Amanoslara ve Antitorosların ilk uzantılarına kadar yayıldığı anlaşılmaktadır (Harita). Tarih boyunca stratejik ve sosyo-ekonomik açıdan çok büyük önem taşıdığı anlaşılan bölge, Asur krallarının dikkatlerinden de kaçmamış olacak ki henüz M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren bölgeye yönelik faaliyetlere başlamışlardır. Bu yüzyıl süresince Asurlular, kendi askerî güçleri ve yerel liderlerin katkıları sonucu Que'de Asur kontrolünü sağlamayı başarmışlardır (Shaw, 1990:205). M.Ö. VIII. yüzyıl başlarında vassal krallık statüsü verilen bölgenin, M.Ö. 713-663 yılları arasında bir Asur eyaleti durumuna getirildiği anlaşılmaktadır (Hild und Hellenkemper, 1990: 30).

I. QUE' NİN COĞRAFİ KONUMU VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Sınırlar

Asur kral yıllıkları yanında, bölgede yer alıp M.Ö. VIII. yüzyıla ait olan Luwice ve Fenikece çift dilli yazıtlar¹ da Que Ülkesi'nin sınırları

¹ Karatepe-Aslantaş Kalesi kapılarındaki Fırtına Tanrısı'nın gövdesine yerleştirilen çift dilli yazıt, hiyeroglif yazının çözümüne önemli katkı sağladığı gibi, kalenin adının Azatiwataya olduğunu da göstermiştir. Kalenin kurucusu Azitawadda tarafından yazdırılan ve iki kez Luwice, üç kez de Fenikece olmak üzere toplam beş defa tekrarlanan yazıtın transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Çambel, 1999:50 vd.. Yine 1998 yılında Adana İli Yüreğir İlçesi Çineköy'de bulunmuş yazıtın III. Tiglatpileser (M.Ö. 744-727) ve II. Sargon (M.Ö. 722-705) dönemi kaynaklarında Asur'a vergi ödeyen kral olarak geçen Que kralı Urikki'ye ait olduğu düşünülmektedir (Tekoğlu et Lemaire, 2000:1003). Karatepe ve Hasanbeyli (Lemaire, 1983: 9-19) yazıtlarından sonra Çineköy yazıtı da M.Ö. VIII. yüzyılda Fenikece'nin Luwi

konusunda önemli ipuçları verirler. Yazıtların dikildiği yerler ve içeriklerinden hareketle, ülkenin doğuda Sam'al ile komşu olduğu anlaşılmaktadır. Zira Que kralı Kate'nin, Asur tehlikesine karşı batı komşusu Hilakku ile beraber doğuda Amanos dağlarının öte yamacındaki Sam'al'in koruyuculuğunu üstlendiği görülmüyor. Sam'al kralı Gabbar'ın oğlu Haianu'nun M.Ö. 853'te III. Salmanassar ile ittifak yaptığı gerçeği, her iki krallık sınırını Amanosların oluşturduğunu doğrulamıştır (Casabonne, 2007: 57). Yine Sam'al kralı Kilamuwa'ya ait yazıttan, onun Que kralı Kate'nin vassalı olduğu da anlaşılmaktadır.

Asur kaynaklarında Que Ülkesi, Hilakku ile birlikte anılır. Muhtemelen Dağlık Kilikya'da Tarsus'un batı ve kuzey kısmındaki bir saha için kullanıldığı anlaşılan Hilakku'nun sınırları ve genişliği konusu, bölgenin Demir çağı tarihî coğrafyasının çözüme kavuşturulamamış sorunlarının başında gelmektedir (Zoroğlu, 1994: 301-309). Bununla birlikte, Aramice HLK/KLK olarak yazılan ismin, Hellence'ye Kilikya olarak çevrilmiş olduğu, bir başka ifadeyle Kilikya adının Hilakku'dan geldiği kabul edilmektedir (Casabonne, 1999: 70). Coğrafi konumu sayesinde güçlü Asur ordularından korunabilme özelliğine sahip olan Hilakku, bu özelliğiyle Ovalık Kilikya'nın kalesi işlevini üstlenmiş olmalıdır.

Öte yandan M.Ö. 696 yılındaki Kirua İsyanı vasıtasıyla geçen İllubru ve İngirra şehirleri, bu yönde sınır konusunda önemli ipuçları vermişlerdir. Bunlardan İllubru, Tarsus'un kuzeybatısındaki Lampron-Namrun yani Çamlıyayla'ya yerleştirilmektedir (Borgia vd., 2002: 191-192). İngirra için ise genellikle Mersin'in üç km doğusunda bulunan Anchiale (Zephyrium) önerilir (Desideri ve Jasink, 1990:126 dn.54).² A. Lemaire, Asur yıllıklarında geçen şehirlerin Hitit metinlerindeki karşılıklarından hareketle, bu yönde Que-Hilakku sınırının Mersin-Gözne yolunun biraz batısında olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır (Lemaire, 1991: 257). Zira Asur metinlerinden İllubru ve İngirra'nın birer Que kalesi olduğu anlaşılmakta ve bu iki yerleşimin batısında hiçbir Que şehri geçmemektedir.

Güneydoğuda Antakya ve Amik Ovası'na kadar uzanmakta olan Que Ülkesi, Patin (Unqi) ile komşu idi. Buradan İskenderun Körfezi, Fenike kıyıları ve Kıbrıs vasıtasıyla denize bağlantı sağlıyordu. Bu şekilde Akdeniz'e açılışın ülkeye çok sayıda ekonomik ve ticarî avantajlar sağlayacağı kesindir. Ancak Asur kaynaklarından da açıkça anlaşıldığı üzere, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren söz konusu konumu, Que Ülkesi'ni deniz yönünde istilalara açık hale getiriyordu (Lemaire, 1991: 267).

hiyeroglifiyle beraber yaklaşık bir yüzyıl boyunca Que Krallığı'nın resmi yazı dili olarak kullanılmış olduğunu doğrulamıştır (Lemaire, 2001:188).

² Bunların dışında M. Forlanini Soli (Viranşehir) olarak düşünmüş (Forlanini, 2001:563), O. Casabonne ise Yümüktepe'yi önermiştir (Borgia vd., 2002:190).

Stratejik Durum ve Doğal Kaynaklar

Asurların Que adını verdikleri Kilikya; İran, Mezopotamya, Mısır, Ege, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu dünyalarını yaklaştıran stratejik konumuyla, imparatorlukların ve kültürlerin kavşağı olmuştur. Fakat bölge, sadece bir geçiş bölgesi olmaktan öte, önemli bir cazibe merkezi oluşturmuş, bunun doğal sonucu olarak sık sık istilâlara uğramıştır. Gerçekten de bölgenin M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren özellikle ekonomik bakımdan, devletlerarası ilişkilerde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira anılan yüzyılda Asurluların Que dedikleri Ovalık Kilikya'nın, Mısır'a mobilya ihraç etmekte olduğuna dair kayıtlara rastlanılmıştır (Hild und Hellenkemper, 1990: 30).

Eski Doğu ve Batı dünyaları arasında en kısa yolu oluşturan jeopolitik konumu yanında; doğal liman olanakları ve gemi yapımı için zorunlu ormanları, bölgenin çok sayıda yabancı gücün ilgi odağı haline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Kilikya'nın Anadolu'ya geçiş sağlayan birkaç yerden birisi oluşu, Mezopotamya halklarını bölgeye sefer yapmaya zorlamıştır. Ayrıca Asur krallarının hemen her yıl tekrarladıkları seferlerde, temel amaçlarından birisinin de sedir ağacı kesmek olduğu anlaşılmaktadır (Lemaire, 1991: 270). Asur krallarının Mezopotamya'da tapınak yapımı için çok ihtiyaç duydukları keresteyi Kilikya'dan karşılama yoluna gitmelerinin bölgenin onlar için stratejik önemini artıracacağı açıktır.

Bölgenin eskiçağda maden kaynakları bakımından son derece zengin olduğunu gösteren çok sayıda kayıt bulunmaktadır. O halde Ön Asya'da kurulmuş devletlerin dikkatlerini Toros dağlarına çevirmelerinin bir başka sebebi de buradaki doğal maden kaynakları olmalıdır. Torosların Aladağ bölgesindeki cevher kaynaklarının Orta ve Geç Bronz çağlarında Hititler tarafından kullanıldığı düşünülüyor (Savaş, 2006:21). Yine bu konuda, Hitit kralı III. Hattuşili (M.Ö. 1270-1245)'nin Asur kralı I. Salmanassar (M.Ö. 1272-1243)'ın demir isteğine Kizzuwatna (Çukurova)'da kaliteli demir üretimine geçildiği zaman yollayacağını bildiren mektup (KBo 1.4), Kizzuwatna denilen Ovalık Kilikya'nın bir demir üretim merkezi olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır (Goetze, 1940:28; Maxwell-Hyslop, 1974: 142).³

Ayrıca Soloi (Pompeiopolis-Viranşehir) isminin Hititçe'deki "sulai"yle (kurşun) bağlantılı olup "demir veya bir başka maden yığını" anlamına gelebileceği tespiti de bölge maden zenginlikleri açısından bir fikir vermektedir (Jean, 2001: 5 dn.3). III. Salmanassar'ın M.Ö. 837 yılında

³ Kilikya demiri, M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda Babil'de çok tanınıyordu ve kalitesinden dolayı "Hume demiri" şeklinde özel notlar düşülüyordu. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Oppenheim, 1969:241; Joannès, 1991:264.

düzenlediği seferde geçen Tunni Dağı'nın, gümüşüyle zengin Bolkardağ ve Aladağ olduğu belirtiliyor (Yener, 1983:8; Yener, 1986: 469 vd.). Bunların dışında Tabal Ülkesi maden kaynaklarının yani Niğde ve Faraşa (Çamlıca) madenlerinin Tarsus üzerinden Asur'a aktarımı bölgeye ayrı bir önem kazandırıyor (Olmstead, 1923:284; Ramsay, 2000: 35).

Asurluların Que adını verdikleri Kilikya, ilk çağlardan beri Anadolu'nun deniz yoluyla Akdeniz ülkelerine ve kara yoluyla doğu ülkelerine bağlantısını sağlayan önemli bir kavşak konumunda olmuştur. Bu bakımdan Que'ye stratejik ve jeopolitik önem kazandıran unsurlara, bölgenin Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan önemli karayolu geçitleri de eklenmelidir. Akdeniz sahillerini Suriye ve Mezopotamya'dan ayıran Amanoslar ile Antitoroslar oldukça yüksek olup, çok az yerden geçit verirler. Eski çağlarda Mezopotamya ve Kuzey Suriye'den Anadolu'nun iç bölgelerine iletişim, bu az sayıdaki geçitler aracılığıyla sağlanmakta idi (İpek vd., 1999: 174-175). Söz konusu geçitler, ticarî ve kültürel alışveriş için olduğu kadar, savaşlar için de her zaman önem taşımıştır. Ayrıca Hatay ve İç Anadolu'nun bağlantısı için hayati öneme sahip bu geçitler, tarih boyunca Kuzey Suriye ile Anadolu'nun siyasal ilişkilerinin devamlılığını da sağlamışlardır.

Öte yandan Adana ovaları; tarıma elverişli çok geniş toprakları, sularının bolluğu ve ikliminin elverişliliğiyle, Anadolu'nun istisnai bölgelerinden birisini oluşturmuştur. Bunun içindir ki neolitik çağdan bu yana çeşitli tarım topluluklarının yerleşim alanı olmuştur. Kilikya sahilleri boyunca ve buraların dağlık hinterlandında, Osmanlılar tarafından uygulanan yerleşik, göçebe ve yarı göçebe kırsal ekonomiler, bölgenin eski devirlerdeki tarıma dayalı ekonomik faaliyetleri konusunda önemli ipuçları sayılabilir (Yakar, 2001: 38).

II. YENİ ASUR DEVLETİ'NİN ANADOLU YAYILIM POLİTİKALARI VE QUE ÜLKESİ

Bilindiği gibi, Asurluların Ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö. 1950-1750) ve Amarna Çağı (M.Ö. 1400-1350) Anadolu politikaları, nispeten barışçı esaslar içeriyor ve Anadolu'nun zengin doğal kaynaklarından azami derecede yararlanmayı hedefliyordu. Yeni Asur Devleti'nin hüküm sürdüğü M.Ö. I. Bin yılda ise Ege Göçleri'nin Ön Asya dünyasında Asur lehine ortaya çıkardığı siyasal tablo, Anadolu'ya ilişkin Asur politikalarında bir takım köklü değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Çok değişik amaçlar ve stratejiler içeren bu yeni Asur politikasının nihai hedefinin, bir taraftan Anadolu'nun zenginlik kaynaklarını sonuna kadar sömürme, diğer taraftan da Akdeniz ticaretini ele geçirme olduğu anlaşılmaktadır (Kınal, 1973:13; Memiş, 1999:72). Bu bağlamda Doğu ve Orta Anadolu'ya güvenli bir geçiş

için mutlaka kontrol altında tutulması gereken Que, Yeni Asur Devleti krallarının politikalarında daima öncelikli bir yer tutmuştur.

III. Salmanassar'ın Anadolu Seferleri Çerçevesinde Amanoslar Bölgesi ve Que Ülkesi

M.Ö. IX. yüzyılda, Ön Asya'nın "Süper gücü" durumuna gelen Asurluların, zaman geçirmeksizin Que'ye yönelik faaliyetlere giriştikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki Asur'un geleceğinin kuzey ve kuzeybatıda olduğunu büyük bir ileri görüşlülükle fark eden III. Salmanassar, bölgeyle yakından ilgilenen ilk Asur kralı olmuştur (Shaw, 1990:205). Que Krallığı'na dair ilk bilgilerimiz de doğal olarak adı geçen Asur kralının bir askerîni seferini konu edinen yıllığına dayanır. Muhtemelen III. Salmanassar'ın tahta geçmesi sırasında yaşanan otorite boşluğu sonucunda Kuzey Suriye ve Geç Hitit krallıkları tarafından Asur'a karşı bir koalisyon oluşturulmuştu. Zira Salmanassar, Siyah Obelisk'te hâkimiyetinin ilk yılı olan M.Ö. 858'de bir koalisyonu yendiğini ve Amanos dağları eteklerine zafer anıtı diktiğini anlatmaktadır. Böylece Asur kralı, zengin ormanlara sahip Amanos dağlarına hem ekonomik ve hem de politik açıdan egemen olmuş olmuştur (Alkım, 1960:364).

III. Salmanassar'ın ilk saltanat yılında gerçekleştirdiği seferin temel amacı, tapınak yapımı için kereste temini olmalıdır. Sam'al kralı Haianu'nun M.Ö. 857 yılında III. Salmanassar'a vermeyi taahhüt ettiği haraç listesinde gümüşle birlikte sedir kerestesi ve reçinesinin de bulunması, bu konuda fikir vermektedir. Gerçekten de III. Salmanassar'ın bu ve bundan sonra Amanoslar'a düzenlediği seferler, "Hamanu Dağı-Sedir Dağı" olarak geçen Amanosların, kereste temini dolayısıyla ekonomik değerini devam ettirdiğini göstermektedir. Ancak söz konusu dağlar, sadece inşaatlara sağlam kereste sağlamak için değil, aynı zamanda Güneydoğu Anadolu'ya ve bu arada Que'ye karşı Asurluların girişmiş oldukları askerî seferlerde stratejik bakımdan da büyük rol oynamış olmalıdır (Alkım, 1965:13). Çünkü burası, kervanlara ve ordulara yol veren Belen Geçidi (Pylae Syriae) ve Arslanlı Bel (Porta Amanica) gibi iki önemli geçide sahipti. Zincirli ile Karatepe-Aslantaş ulaşımı bu rotayla sağlandığı gibi, Tabal (Kapadokya) ve Que arasındaki önemli bir yol şebekesi de yine buradan geçiyor olmalıydı (Alkım, 1959:59 vd.). Mezopotamya'dan başlayan ve Amanosları aşarak Kapadokya'ya ulaşan bu büyük yolun kontrolü, Sam'al ve Que krallıkları arasında çoğu zaman düşmanca ilişkilerin yaşanmasına sebep olmuştur.

III. Salmanassar, Que'nin Asur gücünü artıracığını hemen fark etmişti. Çünkü bu fetih, politik olarak batıya yapılacak yayılmaları belirleyeceği gibi, ekonomik olarak da Asur'u koruyacak ve onların Bulgarmaden zenginliklerine geçişinin emniyetini sağlayacaktı (Jasink,

1991:255). Ayrıca başka yerlere yapacakları seferlerin lojistik kaynağı da bu şekilde sağlanabilecekti. Doğal olarak bu tarihten sonra Asur Devleti, bölgeyi elinde tuttuğu sürece Yakın Doğu'nun en önemli ekonomik ve siyasî gücü durumunda kalacaktı. O halde M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren, Asurluların Que (Çukurova) Bölgesi'ni kontrol altında tutma yolunda gösterdiği çabalar, stratejik, politik ve askerî amaçlı olduğu kadar ekonomik hedefler de taşımakta idi.

Asur kralının M.Ö. 855-852 yıllarında bölgeye düzenlediği seferlerin kökeninde de Kuzey Suriye ve Geç Hitit krallıklarının Asur'a karşı koalisyonlar oluşturmaları ve bölgedeki Asur çıkarlarına zarar vermeleri yatmaktadır. III. Salmanassar, M.Ö. 852 yılında içerisinde Que'nin de bulunduğu krallıklara egemenliğini kabul ettirmiştir. Asur kralı, bu girişimiyle Akdeniz ticaretini tehditten kurtardığı gibi, batıya uzanan ticaret yollarıyla Toros maden yataklarının kontrolünü de sağlamış oldu. O halde Yeni Asur Devleti'nin bölgeyle yakından ilgilenmesinin bir başka nedeni de hiç şüphesiz maden zenginlikleriydi.

III. Salmanassar, M.Ö. 839 yılında Amanoslar'ı aşarak Que kralı Kate'ye ait olduğu anlaşılan Kisuatni, Lusanda ve Abarnani adlarındaki üç tahkim edilmiş şehri ele geçirmiştir (Casabonne, 2007:57). Bu şehirlerden Kisuatni'nin Hititlerin Kizzuwatna'sından geldiği kabul ediliyor (Desideri ve Jasink, 1990:117).⁴ Lusanda, genellikle Doğu Kilikya'da kabul edilen Kummanni ile yakın şehirler olması gerektiğinden hareketle, Kizzuwatna'daki Lawazantiya olarak düşünülmüş ve Sirkeli Höyük'e eşitlenmiştir. Abarnani için ise Puruna (Ceyhan) Nehri üzerindeki Hemite yerleşmesi düşünülmektedir (Borgia vd., 2002:189-190).⁵ Bu yerleşimlerin lokalizelerinden Que'de oldukça geniş bir sahayı istilâ ettiği anlaşılan III. Salmanassar, yirminci hâkimiyet yılı (M.Ö. 839) seferini anlattığı söz konusu metinde, saltanatının ilk yirmi yılında bölgeden çok sayıda kısrak, katır, sığır, eşek ve küçükbaş hayvanı yağmaladığını anlatır. Muhtemelen bunların büyük bir kısmı Que Ülkesi'nden alınmıştı (Ünal, 2006:70). Bu da bölgenin Asur için diğer cazibeleri yanında, önemli bir hayvan kaynağı olduğuna işaret etmektedir. Ancak Salmanassar'ın işgalinin kalıcı olmadığı, ertesi yıl bölgeye yeniden sefer düzenlemek zorunda kalmasından anlaşılmaktadır.

⁴ Son zamanlarda yapılan araştırmalar, III. Salmanassar'ın anallerinde zikredilmiş olan Kisuatna şehrinin daha ziyade Doğu Kilikya'da Ceyhan (Pyramos) Nehri kıyılarında aranması gereğini ortaya koymuş ve Roma Çağı'nın "kutsal şehri" Kastabala (Bodrum Kalesi)'ya lokalize edilmiştir (Borgia vd., 2002:188; Borgia et Casabonne, 2004:44).

⁵ Ayrıca M. C. Astour, Abarnani ile Mısır'daki Karnak'ta III. Tutmosis tarafından fethedilmiş Suriye şehirleri arasında geçen "i-b-r-r-n" arasındaki benzerliğe işaret etmiştir (Astour, 1962:231).

Nitekim III. Salmanassar, yirmi ikinci hâkimiyet yılında Hilakku, Melid ve Timur Tepesi'ni⁶ aşarak Tabal'a ulaşmış, daha sonra da Que'nin kuzeyine Muli Dağı (Mermer Dağı) ve Tunni Tepesi (Gümüş Dağı)'ne yani Porsuk ve Bulgarmaden yakınlarındaki Toroslara varmıştır (Luckenbill, 1968:579). Asur kralı, Tabal ve Que'yi tamamen egemenliği altına alarak, bölgedeki Asur amaçlarını gerçekleştirmiş görünüyor. Bu seferle batıya uzanan ticaret yollarının güvenliği sağlandığı gibi Toroslar'da bulunan gümüş ve mermer yatakları da ele geçirilmiş oluyordu.

Siyah Obelisk'te belirtildiğine göre Asur kralı III. Salmanassar, yirmi beşinci (M.Ö.834) ve yirmi altıncı (M.Ö. 833) hâkimiyet yıllarında da Que üzerine sefer düzenlemiştir. Sözü edilen seferlerden ilkinde Amanos dağlarını aşarak Que'nin çok sayıda yerleşimini yakıp yıktığı anlaşılıyor (Alkim, 1965:14). Bu şehirler içinde bölgenin önemli merkezleri olan Timur ve Pahri⁷ de olmalıydı. Çünkü Karatepe yazıtları, III. Salmanassar tarafından yıkılmış Pahri şehrinin onarıldığını bildirmektedir (Bing, 1987:95). Asur kralı, M.Ö. 833-832 yılındaki Que seferini ise yine Siyah Obelisk'te şu şekilde anlatmaktadır:

“Hâkimiyetimin yirmi altıncı yılında Amanos Dağı'nı yedinci defa aştım ve Que kralı Kate'nin şehirlerine dördüncü defa yürüdüm. Tulli'nin kraliyet şehri Tanakum'u⁸ kuşattım (...). Tanakum'dan hareket ettim ve Lamena'ya⁹ doğru yöneldim (...). <Sonra> Tarzi (Tarsus)'ye doğru ilerledim. <Sakinleri> ayaklarına kapandılar. Onlardan vergi olarak altın ve gümüş aldım. Başlarına Kate'nin oğlu Kirri'yi geçirdim” (Ussishkin, 1969:124; Dinçol, 1982:130).

Salmanassar'ın Amanosları ve Que'yi defalarca geçmesi, bölgede Asur egemenliğini yerleştirmekte büyük güçlüklerle karşılaştığını ortaya

⁶ Salmanassar'ın yirmi dört krallıktan oluşan Tabal koalisyonu üzerine yaptığı bu seferde bir tepe adı olarak geçmektedir. O halde Timur, Tabal'de bir dağın adı olmalıydı (Bing, 1987:47 dn.31). Ancak aynı kral, yirmi beşinci hâkimiyet yılında Amanoslar üzerinden Que'ye düzenlediği seferi anlatırken Kate'nin toprakları Que'yi fethettiğini ve kraliyet şehri Timur'u aldığını kaydetmektedir (Desideri ve Jasink, 1990:118; Lemaire, 1991:271). Bu metinde geçen Timur, Que'ye ait bir şehirdir. Söz konusu şehir için İmamoğlu İlçesi'nin 10 km güneydoğusundaki ortaçağ yerleşimi Tumlu önerilmiştir (Borgia vd., 2002:187). Öyleyse bölgede birisi dağ ve diğeri bir şehir olmak üzere iki Timur olmalıydı.

⁷ Genellikle Karatepe yazıtlarındaki Pahara/P 'H'ye eşitlenen (Ünal, 2000: 31) yerleşim için Çukurova'nın kutsal kenti Kastabala (Forlanini, 2001:557-560) ve Pagrum-Düziçi (Borgia vd., 2002:187) gibi merkezler önerilmiştir.

⁸ Ceyhan Şehri yakınındaki Sirkeli Höyük'e lokalize edildi (Seton-Williams, 1954:144-145). Farklı olarak Karatepe'nin karşısında yer alan Domuztepe'ye eşitlenmesi konusunda bkz. Lemaire, 1991:271.

⁹ Salmanassar'ın bu seferinde Tanakum'dan sonra Tarzi'den önce gelen Lamena, Doğu Kilikya'daki Hitit yerleşimi Luwana ile eşitlendi (Garstang and Gurney, 1959:60; Houwink ten Cate, 1961:20).

koymaktadır. Gerçekten de Asurlular, M.Ö. IX. yüzyılda Que'ye sızmalarına karşın, burada Asur kontrolünü bir yüzyıl sonra, ancak yerel liderlerin desteğini sağlamak suretiyle yerleştirebilmişlerdir.

Sargonidler Devri (M.Ö. 744-650) Asur Krallarının Anadolu Politikaları ve Que Krallığı

Bilindiği üzere Asur tahtına çıkarak büyük bir fetih ve Asurlulaştırma politikası başlatan III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727), eski Yakın Doğu tarihi bakımından büyük önem taşıyan Sargonidler Devri'nin temellerini de atmıştır. Asur Devleti'ni M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği bunalımlardan kurtaran III. Tiglatpileser, izlediği sistemli batı politikası çerçevesinde bölgeyle yakından ilgilenen ikinci Asur kralıdır. Seleflerinin aksine Urartu krallarıyla boy ölçüşebilecek yeterlilikte olan bu Asur kralı tahta geçtiği sırada, Urartu kralı II. Sarduri'nin önderliğinde Asur'a karşı oluşturulan koalisyon içerisinde Que Krallığı da yer almakta idi. Bu girişim, Orta Anadolu platosuyla Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş ve Toros madenlerinin akışına engel olmuştu. III. Tiglatpileser, devleti bu tehlikenin içerisinde iten Urartu çemberini parçalamak amacıyla harekete geçmiştir. Hâkimiyetinin beşinci yılında (M.Ö. 743), Halpa (Adıyaman-Gölbaşı)'da koalisyonu bozguna uğratmış, Tabal ve Que'de III. Salmanassar sonrası sarsılmış olan Asur otoritesini yeniden tesis etmiştir. Ayrıca III. Tiglatpileser dönemi kaynaklarında onun M.Ö. 738 yılında yendiği ve vergiye bağladığı krallar arasında Que kralı Urikki'nin adı da geçmektedir (Desideri ve Jasink, 1990: 121). Öyleyse Salmanassar'dan yaklaşık yüz yıl sonra Que Krallığı, Asur'a vergi vermeyi sürdürmektedir.

III. Tiglatpileser döneminde Orta Anadolu'daki politik ve idarî yapı, burada Asur egemenliğinin devamının ancak Que'yi elde tutmakla sağlanabileceğini göstermiştir. Gerçekten de Asurlular, zengin maden kaynaklarına sahip Tabal Ülkesi'ne düzenledikleri seferler sırasında bir üs olarak kullandıkları Que'yi, Hilakku'dan daha önemli bir bölge olarak düşünmüş görünmektedirler. Que'nin söz konusu önemi, Kilikya Geçitleri'ni gözetleyen stratejik konumundan kaynaklanmış olmalıdır (Houwink ten Cate, 1961: 25). Ayrıca bölgenin orman zenginlikleri, Asur için önemini devam ettirmiş görünüyor. Zira III Tiglatpileser'in üçüncü ve on altıncı hâkimiyet yıllarına ait olup, doğrudan doğruya Amanos dağlarının sedir ağaçlarından söz eden kayıtlar vardır (Alkım, 1960: 365).

Öte yandan Asur tarihinin en görkemli çağını oluşturan Sargonidler Devri'nde Anadolu'nun tarihi coğrafyası son derece karmaşık bir manzara sunmaktadır. Belli bir yer adının kapsadığı sabit sınırların bulunmadığı bu dönemde, bölgenin kontrolü de sürekli el değiştirmiştir. Bu zamana kadar Asur, aldığı vergi ve hediyeler karşılığı Geç Hitit Şehir devletlerinin siyasal

varlıklarına dokunmamış, sadece onlara yüksek hâkimiyetini tanıtmakla yetinmişti. Ancak II. Sargon (M.Ö. 722-705) ile beraber politikasında hedef büyütmüş, Kuzey Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Filistin ve Mısır'ı elde ederek, bütün Yakın Doğu'yu tek bir imparatorluk çatısı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Söz konusu politika değişikliğinden stratejik konumu ve doğal kaynakları açısından bir cazibe merkezi olan Que'yi içine alan bölgenin de derinden etkileneceği açıktır. Yeni politika, Eski Doğu medeniyetlerinin kavşağında yer alan bölgenin Asur İmparatorluğu içerisindeki askerî ve siyasal fonksiyonunu da artırmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak da Güney Anadolu çok sayıda askerî faaliyetlerin ve diplomatik entrikaların çevrildiği bir merkez durumuna gelmiştir (Grayson, 1987: 131).

Bu dönemde, Asur'un bölgedeki iki siyasî rakibi olan Muşkiler (Phrygler) ve Urartular'ın, onları büyük ölçüde uğraştırdıkları anlaşılmaktadır. Burada etkin duruma gelen bu iki büyük devlet, devamlı olarak siyasal entrikalarla uğraşmakta, bölgedeki krallıklar üzerindeki Asur etkisini azaltmak için her fırsatta gizli antlaşmalar yapmaktaydılar (Bing, 1987:63). Bölgenin bu son derece karışık politik durumunu en iyi açıklayan belge, Nimrud'da ele geçirilmiş ve M.Ö. 710-709 yıllarına tarihlendirilen mektuptur.¹⁰ Asur adına Que'nin yönetimini üstlenmiş bir memuru tarafından Asur kralına gönderilen mektupta, Muşki kralı Mita'nın, Asur kralı ile iyi ilişkiler kurma isteği bildirilir. Yine aynı mektupta, Asur'a karşı Urartu ile birleşmek isterken, Phryg topraklarında yakalanmış olan on dört Que'li elçiden söz edilmektedir (Ünal, 2006: 72). O halde Que Ülkesi, Asur için Muşki ve Urartu faaliyetlerini önleme noktasında kilit bir konumdaydı. Bu bakımdan bölgenin stratejik ve sosyo-ekonomik durumu, Asur-Muşki ve Asur-Urartu mücadelelerinin temel nedeni oluşturmuş olmalıdır.

Muşki'li Mita'nın Kargamış kralı Pisiris'i Asur'a karşı desteklemiş olduğu da düşünüldüğünde, Phryglerin hem Gülek Boğazı hem de Göksu Vadisi'nin doğusu ve Laranda (Karaman) yoluyla Akdeniz'e ulaşmaya teşebbüs ettiği sonucuna ulaşılır. Muşki kralının bölgedeki Asur karşıtı faaliyetleri ve onlara bağlı bazı Que şehirlerini ele geçirmesi nedeniyle, II. Sargon (M.Ö. 722-705)'un Mita ile Pozantı çevresinde karşılaştığı anlaşılmaktadır (Lemaire, 1991: 272). Sargon, yedinci hâkimiyet yılı olan M.Ö. 715'te Muşki'li Mita'nın buradaki faaliyetlerine engel olmak için sefere çıkmış, Mita tarafından ele geçirilmiş olan Que'yi yeniden egemenliği altına alan Asur kralı, Ušnani, Qumasi ve Harrua'yı ele geçirmiştir. Kralın bu şekilde Que'de Asur aleyhine bozulan düzeni yeniden kurduğu anlaşılıyor (Mellink, 1965:318). Burada geçen Harrua, genellikle Silifke'ye

¹⁰ 1952 yılında Nimrud'da bulunanlar içerisinde en uzununu olan ND. 2759/XXXIX mektubunun transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Saggs, 1958:182-184; Postgate, 1973:22-25.

eşitlenmektedir (Houwink ten Cate, 1961: 24).¹¹ Bu eşitlemenin doğruluğunu kabul ettiğimizde, Asur kralının Que'nin batısında en fazla Göksu (Kalykadnos) ağzına kadar ulaşabildiği sonucuna ulaşılır. II. Sargon'un bu seferi, Asur Devleti'nin mevcut gücünün devamında önemli yere sahip olan maden ve orman ürünleri sağlamak suretiyle çok büyük ekonomik kazançlar getirmiştir. Fakat belki de bundan daha da önemlisi, Muški'nin Akdeniz ile bağlantısını kesmiş olması nedeniyle, geleneksel Asur politikasının devamı açısından stratejik bir öneme sahiptir. Nitekim bunun sonucunda Muşkililer, Akdeniz'e ulaşmak için Asur etkisinin olmadığı Bozkır-Hadim-Ermenek rotasını denemiş olmalıdırlar (Bahar, 1999:14 vd.). Bütün bunlara karşılık Que üzerinde en kesin ve kalıcı kontrolün M.Ö. 715-713 yıllarından sonra sağlandığı anlaşılmaktadır (Shaw, 1990: 205 vd.). Hilakku ve Que'yi kesin olarak kendisine bağlayan II. Sargon zamanında Asur, batıda en büyük genişlemesini de sağlamış oldu.

II. Sargon'dan sonra gelen Sanherip (M.Ö. 705-681), ülkesine devamlı ve güvenilir sınırlar çizmeye çalışmıştır. Bunun için Asur krallarının geleneksel hale gelmiş olan Anadolu'ya her yıl düzenli sefer yapma politikasına son verdiği görülmektedir. Yirmi dört yıllık hâkimiyeti süresince –ikisi komutanları tarafından olmak üzere- toplam sekiz sefer gerçekleştirmiş olması, onun bu politikasının sonucu olmalıdır (Sevin, 1991: 13). İşte hem II. Sargon gibi enerjik bir kralın ölümü ve hem de söz konusu politika değişikliği sebebiyle bölge üzerindeki egemenliğini zayıflatmıştır. Asur baskısından kurtulan Que ve Hilakku halklarının muhtemelen Phryg ve Urartu desteğine de güvenerek isyan ettiği görülmektedir. Anallerinden anlaşıldığına göre Sanherip, M.Ö. 703-702 yıllarında düzenlediği seferler sonucunda bu isyanları bastırmıştır. Zira Asur geleneklerine uygun olarak bölgede kazandığı zaferi simgeleyen anıt diktirmiştir. Ayrıca Sanherip'in Hilakku ve Que halkı insanlarından Asur'a esirler götürdüğü, Ninova'daki sarayı tanıtan yazıtlarda, saray işçileri olarak bu insanların çalıştırılmasıyla doğrulanmaktadır (Bing, 1987:101). Yine Sanherip'in ilk seferi sonunda yazılmış olup, "Rakipsiz Saray" adıyla ünlü yazıtında Asur kralı, uzak Amanos dağlarından elde edilen sedir kütüklerinden güçlkle getirilip binasının üzerine konulduğunu bildirir (Luckenbill, 1968:96; Alkım, 1965 :16). Bu ifadeler, Amanosların orman zenginliklerinin Sanherip döneminde de Asur'un bölgeye olan ilgisinin temel nedenlerinden birisini oluşturmaya devam ettiğini gösterir.

Asur'un Anadolu politikasında Que'nin stratejik ve ekonomik önemini gözler önüne seren en önemli olaylardan birisi de hiç şüphesiz

¹¹ Bu lokalize konusundaki tartışma, görüş ve yorumlar için ayrıca bkz. Desideri ve Jasink 1990, 123 dn. 44.

Kirua İsyanı olmuştur. Que'de yer alan İllubru'nun yöneticisi Kirua tarafından M.Ö. 696 yılında çıkartılan isyana Tarzi (Tarsus) ve İngirra da katılınca bütün bölge Asur'a başkaldırmış oldu (Koşay, 1968: 297). Hâkimiyetinin dokuzuncu yılında isyancılar üzerine sefere çıkan Sanherip, Kirua'yı yenerek cezalandırmış, İngirra ve Tarzi ile birlikte İllubru'yu da yeniden restore etmiştir (Dalley, 1999: 75).

İllubru'nun Asur'un bir ileri karakolu olarak yeniden kuruluşu, Kilikya kapılarının kontrolündeki zorluğu bir kez daha göstermiştir ki bu da isyanın Asur ekonomisi üzerindeki etkisiyle açıklanabilir. Genellikle Arslanlı Bel (Pylae Amanicae)'e eşitlenen (Alkım, 1965: 18) Que Yolu, Sam'al'den Que'ye giden rotaya geçit vermesi açısından, Asur için stratejik bir öneme sahipti. Ayrıca Kirua ve müttefikleri tarafından zapt edilen Que Yolu, Kilikya'da bir ana güzergâh olma dışında; Kilikya kapıları ve Silifke'ye kadar olan sahada yani Que Ülkesi içerisinde birçok tali bağlantıya da sahipti. Asurluları Toros madenlerine ulaştıran tek yol olması yanında; Anadolu, Asur, Babylonia ve Mısır'ı bağlayan en önemli ticaret yolu olma özelliğine sahip bu rotanın isyancıların denetimine geçmesi, Asur'a çok ihtiyaç duyduğu maden akışını engellemiştir (Olmstead, 1923: 288). Kirua'dan yana olan Tarsus'un Asurlular tarafından ele geçirilip yağmalanması, isyanın Toros dağlarıyla sınırlı kalmayıp, Ovalık Kilikya'nın kıyı bölgelerine kadar yayıldığını da göstermektedir (King, 1910: 329). Söz konusu tali yolları da kontrol altına alan isyancılar, ticaretlerini Akdeniz'e kaydırmaya başlamışlardı. Bu durum ise Akdeniz'e bağlantısını sürdürmek olan geleneksel Asur politikasına büyük zarar verirdi. Asurlular, Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmayı sürdürmek için bu koridoru sürekli olarak ellerinde bulundurmak durumundaydılar. Aslında onlar, kara iletişimlerini tehdit edilmediği sürece, uzak eyaletlerdeki önemli bölgeler üzerinde daha çok sözde bir kontrolle yetiniyorlardı. Ancak Kirua isyanı, böyle bir politikanın eksik yönlerini ortaya koymuş, bölgenin Asur için stratejik ve ticarî önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Asarhaddon (M.Ö. 680-669) da temel amacı Toros madenlerinin kontrolünü ve Akdeniz ticaretini Asur kontrolünde tutmak olarak özetlenebilecek geleneksel Asur politikasının devamına çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda M.Ö. 679 yılında Que'yi tamamen ele geçirerek Hilakku'ya kadar ulaştığı anlaşılmıştır (Lemaire, 1991: 274-275). Asarhaddon'un M.Ö. 671 yılında Mısır'ı fethiyle, Asur'un kuzey ve kuzeybatı politikasında Que'nin askerî ve stratejik önemi daha da artmış olmalıdır. Çünkü bu fetihle Hellen Dünyası, Ege ve Batı Anadolu limanları arasında yapılan ticaret Asur'un kontrolüne geçmiştir. Akdeniz'den Ege'ye yapılan ticaret ivme kazanınca, başta Ege adaları olmak üzere Batı Anadolu kentleri, Akdeniz'in güney sahillerine ulaşarak doğuyla doğrudan ticaret yapma imkânına sahip olmuşlardır (Özhanlı, 2004: 5).

Asarhaddon'dan sonra Asur tahtına geçen Asurbanipal döneminde (M.Ö. 668-626) Que, büyük ölçüde Asur kontrolündedir (Luckenbill, 1968: 154). Bununla beraber bölge, jeopolitik konumu ve doğal kaynaklarıyla Asurbanipal'in politikalarında da öncelikli yerini sürdürmüş ve çevrede yer alan devletler arasında anlaşmazlık konusu oluşturmaya devam etmiş görünüyor. Bu bağlamda, kral Mugallu zamanındaki ufak çaplı Tabal-Hilakku savaşlarının sebebi, muhtemelen Orta Anadolu'ya geçişi kontrolünde bulunduran konumuyla Que toprakları olmalıdır. Asarhaddon ve Asurbanipal zamanında bölgedeki etkisini kaybeden Asur hâkimiyeti, bir süre sonra Que'nin bağımsız olmasıyla sona ermiştir.

SONUÇ

Yeni Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeybatı politikasının temel hedefi, Anadolu'nun doğal kaynaklarına sahip olmak ve Akdeniz ticaretini elinde bulundurmaktır. Asur'un bu politikası için jeopolitik konumu ve doğal kaynakları nedeniyle Que (Çukurova)'nin öncelikli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bölge, Orta ve Doğu Anadolu'ya yapılacak Asur seferleri için önemli bir üs vazifesi görüyordu. Fakat sadece Anadolu'ya geçiş sağlamakla kalmayıp Akdeniz'e bir koridor oluşturan stratejik konumuyla Asurluların deniz ticareti için son derece önemli bir yere de sahipti. Burada tam bir hâkimiyet kurmadan Anadolu politikalarına işlerlik kazandırmanın mümkün olamayacağını farkında olan Asur kralları, Que merkezli bir Anadolu politikası izlemişlerdir.

Diğer taraftan bütün gücünü ordusundan alan Asur, madene ve özellikle de demire ihtiyaç duymaktaydı. Söz konusu maden, en kolay ve en ekonomik şekilde Que'den sağlanabilirdi. Ayrıca Tabal (Kapadokya) maden kaynaklarının Que Yolu vasıtasıyla Asur'a aktarılması, bu yolu gözetleyen konumundan dolayı, bölgeye stratejik bir önem kazandırmaktaydı. Asur'da tapınak yapımı, kaliteli kereste ve tapınaklarda çalıştırılacak insan kaynağı gerektiriyordu. Bunların en kolay sağlanacağı yer ise Que Ülkesi'yle buraya geçişte askerî ve stratejik bir öneme sahip olan Amanos dağlarıydı. Stratejik konumu ve doğal zenginlik kaynakları dolayısıyla Yeni Asur Devleti için taşıdığı hayati önem dolayısıyla Que, Asur metinlerinde en çok söz edilen bölgelerden birisi olmuştur.

KAYNAKÇA

- ALKIM, U. Bahadır. (1959), "Güney-Batı Antitoros Bölgesi'nde Eski Bir Yol Şebekesi", *Bellekten*, XXIII/ 89-92, s. 59-77.
- ALKIM, U. Bahadır. (1960), "Sam'al ile Asitawandawa Arasındaki Yol, Amanus Bölgesi'nin Tarihi Coğrafyasına Dair Araştırmalar", *Bellekten*, XXIV/93-96, s. 349-399.

- ALKIM, U. Bahadır. (1965), "The Road from Sam'al to Asitawandawa, Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, s. 1-45.
- ASTOUR, M. C. (1962), "Palace-Names from the Kingdom of Alalah in the North Syrian List of Tutmose III: A Study in Historical Topography", *Journal of Cuneiform Studies*, XXII, pp. 220-241.
- BAHAR, Hasan. (1999), *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya: S. Ü. Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- BING, J. D. (1987), *A History of Cilicia During the Assyrian Period*, Michigan.
- BORGIA, E.; CASABONNE, O. et EGETMEYER, M. (2002), "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, X, pp. 177-195.
- BORGIA, Emanuela et CASABONNE, Olivier. (2004), "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, XII, pp. 43-55.
- CASABONNE, Olivier. (1999), "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, IX, pp. 131-140.
- CASABONNE, Olivier. (2007). "Kilikia, Bağımsızlıktan Makedon Fethine", *Arkeoatlas*, 6, s. 54-61.
- ÇAMBEL, Halet. (1999), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume II, Karatepe-Aslantaş*, Berlin. New York: Walter de Gruyter.
- ÇAMBEL, Halet ve ÖZYAR, Aslı. (2002), *Karatepe-Aslantaş, Azatiwataya Die Bildwerke*, Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- DALLEY, Stephane. (1999), "Sennacherib and Tarsus", *Anatolian Studies*, 49, pp. 73-80.
- DESIDERI, Paolo ve JASINK, A. Margherita. (1990), *Cilicia. Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista Macedona*, Torino.
- DİNÇOL, A. Mehmet. (1982), "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 122-131.
- ERZEN, Afif. (1940). *Kilikien bis zum Ende der Perserrschaft*, Leipzig: Spezialbetrieb für Dissertations von Robert Noske in Borna-Leipzig.
- FORLANINI, Massimo. (2001), "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, s. 553-564.
- GARSTANG, John and GURNEY, O. Robert. (1959), *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- GOETZE, Albrecht. (1940), *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, New Haven: Yale University Press.
- GRAYSON, A. Kirk. (1987), "Assyrian Expansion Into Anatolia In The Sargonid Age (c. 744-650 B.C)", XXXIVème *Rencontre Assyriologique Internationale (XXXIV. Uluslar arası Assirioloji Kongresi, 6-10/VI/1987-İstanbul)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 131-135.

- HILD, Friedrich und HELLENKEMPER, Hansgerd. (1990), *Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- HOUWINK ten CATE, P. H. J. (1961), *The Luwian Population Group of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden: E. J. Brill.
- İPEK, İ.; TOSUN, A. K. ve TEKOĞLU, R. (1999), "Adana Geç Hitit Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışma Sonuçları", *IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998)*, s. 173-188.
- JASINK, A. Margherita. (1991), "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", *Anatolia Antiqua* I, pp. 253-259.
- JEAN, Éric. (2001), "La Cilicie Pluralité et Unité", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, s. 5-12.
- JOANNÈS, Francis. (1991), "L'Asie Mineure Méridionale d'après La Documentation Cunéiforme D'Époque Néo-Babylonienne", *Anatolia Antiqua* I, pp. 262-266.
- KINAL, Füzuran. (1973), "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları, IV, 1970'den Ayribasım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 1-13.
- KING, L. W. (1910), "Sennaherib and Ionians", *The Journal of Hellenic Studies*, XXX, 1910, pp. 327-335.
- Koşay, H. Ziya. (1968), "Kilikya Tarihi (Bibliyografya)", *Belleten*, XXXII/126, s. 297-299.
- LEMAIRE, André. (1983), "L'inscription Phénicienne de Hassan-Beyli reconsidérée", *Rivista di Studi Fenici* 11, pp. 9-19.
- LEMAIRE, André. (1991), "Recherches De Topographie Historique sur Le Pays De Qué (IXe-VIIe siècle av. J. C.)", *Anatolia Antiqua*, I, 1991, pp. 265-275.
- LEMAIRE, André. (2001), "Les Langues Du Royaume De Sam'al aux IXe-VIIe s. av. J. C et Leurs Relations avec Le Royaume de Qué", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, s. 185-193.
- LUCKENBILL, D. David. (1968), *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I-II, New York.
- MAXWELL-HYSLOP, K. R. (1974), "Assyrian Sources Iron, A Preliminary Survey of the Historical Geographical Evidence", *Iraq*, XXXVI, pp. 139-154.
- MELLINK, Machteld. J. (1965). "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, s. 317-325.
- MEMİŞ, Ekrem. (1999), "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara:12-16 Eylül 1994). Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 65-73.

- OLMSTEAD, A. T. (1923), "The Assyrians in Asia Minor", *Anatolian Studies Presented to Sir W. M. Ramsay (Edited by. W. H. Buckler, W. M. Calder)*, pp. 283-296.
- OPPENHEIM, A. Leo. (1969). "Essay On Overland Trade In The First Millennium B.C.", *Journal of Cuneiform Studies* 21, (Special Volume Honoring Professor Albrecht Goetze, Edited by A. Sachs), pp. 236-254.
- ÖZYAR, Aslı. (2005), "Geç Hitit Krallıkları", *Arkeoatlas*, 4, s. 10-14.
- ÖZHANLI, Mehmet. (2004). "On the Cilician Origins of an Archaic 'Cyprus' Limestone Head", *ADALYA*, VII, s. 1-14.
- POSTGATE, J. N. (1973), "Assyrian Texts and Fragments", *Iraq*, 35, pp. 13-36.
- RAMSAY, William M. (2000). Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti), çev. Levent Zoroğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saggs, H. W. F. (1958), "The Nimrud Letters, 1952-Part IV", *Iraq*, XX, pp. 182-212.
- SAVAŞ, Ö. Savaş. (2006), Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (M.Ö. 2. Bin Yılında), Madencilik ve Maden Kullanımı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SETON-WILLIAMS, M. V. (1954), "Cilician Survey", *Anatolian Studies*, IV, pp. 121-174.
- SEVİN, Veli. (1991), Yeni Asur Sanatı I Mimarlık, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SHAW, Brent D. (1990), "Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXIII/3, pp. 238-270.
- TEKOĞLU, Recai et LEMAIRE, André. (2000), "La Bilingue Royale Louvito-Phénicienne De Çineköy", *Comptes Rendus De L'Académie Des Inscriptions et Belles-Lettres*, pp. 961-1006.
- TRÉMOUILLE, Marie-Claude. (2001), "Kizzuwatna, tere de frontière", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, s. 57-78.
- USSISHKIN, David. (1969), "The Date of the Neo-Hittite Enclosure In Karatepe", *Anatolian Studies*, XIX, pp. 121-138.
- ÜNAL, Ahmet. (2000), "Çukurova'nın Antik Devirde Taşıdığı İsimler İle Fiziki ve Tarihi Coğrafyası", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı (E. Artun-M. Sabri Koz)*, 2000, İstanbul.
- ÜNAL, Ahmet. (2006), "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/3, (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, s. 67-102.
- YAKAR, Jak. (2001), "The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assesment", in: *É. Jean et al. (eds), La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, Varia Anatolica XIII (Paris 2001)*, s. 37-46.

- YENER, K. Aslıhan. (1983), "The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead metals In Ancient Anatolia: A Source Identification Project", *Anatolica*, X, pp. 1-15.
- YENER, K. Aslıhan. (1986), "Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri", T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı (20-24 Mayıs 1985-Ankara)*, s. 93-106.
- ZOROĞLU, Levent (1994), "Cilicia Tracheia in the Iron Age: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3 BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990)*, III. *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van 6-12 Ağustos 1990*, Edited by A. Çilingiroğlu and D. H. French, Published by The British Institute of Archaeology at Ankara, s. 301-306.

